

Osmanlı Döneminde Zaho'nun Siyasî ve Sosyal Yapısı

RAHMİ TEKİN*

Öz: Safevî Devleti kurulmasından hemen sonra, Zaho ve çevresini hâkimiyeti altına almıştır. Yöre halkı kendilerine iyi davranmayan Safevîlerden yüz çevirmiş ve Osmanlı Devleti'ne meyletmıştır. Çaldıran Muharebesi'nden sonra İdris-i Bitlisi'nin gayretleriyle Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçen Zaho ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar millî sınırlar içinde kalmıştır.

Genellikle Musul vilayetine bağlı sancak veya kaza merkezi olan Zaho, zaman zaman Diyarbekir'a, Mardin'e, Basra'ya veya Bağdat vilayetine bağlanmıştır. Bazen de İmadiye kazasına bağlı bir nahiye merkezi olmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde idarî yapılanmadaki sürekli değişikliklerden dolayı, Zaho'nun da idarî yapısı devamlı değişmiştir.

Bölgede Kürt aşiretlerinin çokluğu, birbirleriyle olan anlaşmazlıkları ve aralarındaki kavgaların eksik olmayışı, idarecileri zor durumda bırakmıştır. Buna rağmen Zaho emirleri idareleri süresince merkezi hükümete genel olarak bağlı kalmışlardır. Ancak bazı itaatsizlikleri de eksik olmamıştır. Tanzimat'tan sonra yapılan idarî taksimatı, Zaho uzun süre Mardin Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Musul, Zaho, İmadiye, Kürt Aşiretleri, Sindi Süleymani,

*Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Dr. Öğretim Üyesi. rahmitekin65@gmail.com

Zaho's Political And Social Structure In Ottoman Period

Abstract: Immediately after its establishment, the Safavid State took Zaho and its surroundings under its sovereignty. The people of the region turned away from the Safavids who did not treat them well and they tended to the Ottoman Empire. After Çaldıran Battle, Zaho and its surroundings, which had been under Ottoman rule with the efforts of Idris-i Bitlisi, remained within the national borders until the collapse of the Ottoman Empire.

Zaho, an emirate or settlement center connected to Mosul province, is generally connected to Diyarbakir, Mardin, Basra or Baghdad province. From time to time it became a town center connected to İmadiye. From the XVIII. century to XIX century due to the constant changes in the administrative structure of the Ottoman State the administrative structure of Zaho continually has changed.

The existence of many Kurdish tribes in the region, the disagreements with each other and the lack of conflicts among them left the administrators in a difficult situation. During this period, Zaho emirate remained attached to the central court during their administration. However, the others have also been in some disobedience. In the administrative divisions which was made after the reformation, Zaho has become a settlement center connected to Mardin Sanjak for a long time.

Keywords: Mosul, Zaho, İmadiya, Kurdish Tribes, Sindi Suleiman,

Giriş

Zaho Irak'ın kuzeyinde yer alan bir şehir olup, günümüzde yüz bin civarında nüfusu bulunmaktadır. Türkiye sınırına en yakın Irak şehridir. Kürt asıllı olan halkının birçoğu Türkçe bilir ve konuşur. Habur sınır kapısı ve Musul yolu üzerinde bulunan Zaho'dan bölgenin ticarî trafiği geçmektedir.

Zaho kelimesi Asurca bir kelime olup (Neo Aramice) Zafer anlamına gelen *Zağuta* sözcüğünden türediği ifade edilmektedir.¹Zaho, Musul vilayetine bağlı bir sancak olup Kuzeyi Van ve Bitlis, Batısı Diyarbakir, Güneyi Duhok ve İmadiye kazalarıyla çevrilidir.²Beytü'ş-Şebab kazasına tabi Eleke köyü yakınında bulunan Setkober Dağı'ndan çıkan su, Diyarbakir vilayeti ile Zaho kazasını birbirinden ayıran Heyzel Nehri Pişabur Köyü'nde Dicle Nehrine dökülür. Zaho, Habur Nehri ile çevrili bir adaya benzetilmektedir.

I. SafevîDöneminde Zaho³ Sancağı

Safevi Devleti'nin kurulmasından hemen sonra Şah İsmail, Akkoyunlu son vererek İran'ın tamamına hâkim olduğu gibi Irak-ı Acem, Azerbaycan, Gence, Şirvan, Gilan, Mazenderan, Taberistan, Gürcistan, Cürcan, Kuzey Irak bölgesi ile Doğu ve Güneydoğu bölgesinde bazı yerleri istila ederek adı geçen şehirleri yağmaladı. Daha önce yerel halkın mutasarrıf olduğu sancaklara merkezden valiler atayarak nüfuz alanını genişletti. Bölge halkının malları yağmalanarak, halktan birçok insan kılıçtan geçirildi.⁴

Şah İsmail'in halka olan baskıları sonucu, yöre halkında Safevîlere karşı bir kin ve nefret uyanmıştı. Bunu bilen Yavuz

¹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Zaho>.

² *Musul Vilayeti Salnâmesi 1312*, s. 287-289.

³ Nizar Eyyüb Güli, "Kaza-i Zaho fi't-Taksimâti'l-İdariyeti'l-Osmaniyye (1842-1918)", *Camiatü Zaho/Fakülteyi el-Ulumü'l-İnsaniyyeti/Kısmü't-Tarih* [Zaho Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü] s. 10.

⁴ Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Murû'u't-Tevârih*, İstanbul 1338, s. 495.

Sultan Selim, Çaldıran seferinden sonra Kürt beylerine bir nâme yazarak, Osmanlı Devleti'ne katılmaları için çağrıda bulundu. 2 Receb 920 / 23 Ağustos 1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in istimâlet yoluyla Kürd emîrlere göndermiş olduğu nâmede; *ümerâ-yı Ekrâd, aşâ'ir ve kabâil ve serdarlarınahitaben yazılan mektupta, Safevî kuvvetlerine karşı ittifak talebinde bulundu ve bu fırsatı kaçırmamalarını bildirdi.*⁵Bununla birlikte Çaldıran seferine katılmış olan İdris-i Bitlisi'yibölgedeki beylerin gönüllerini almak ve Osmanlı Devletine iltihaklarını sağlamak üzere görevlendirdi. İdris-i BitlisiUrmiye, Uşnî, Soran, İmadiye, Sason, Bitlis ve Hısn-ı Keyfahâkimlerini ve toplam yirmi beş bey ile meşhur Kürt emîrlerin gönüllerini alarak Yavuz Sultan Selim'e biat ve bağlılıklarını sağlamış oldu.⁶

İdris-i Bitlisi, Irak-ı Acem bölgesinde olan Kürt emîrleri Safevî kuvvetlerine karşı birleştirdiklerini Yavuz Sultan Selim'e göndermiş olduğu mektupta ayrıntılı olarak anlatmaktadır:*Bradost Emîrllerinden Yusuf, İskender ve Sultan Ahmed'in Safevî kuvvetlerinden yüz çevirerek İslam sultanına bağlılıklarını bildirdiğini ve her ikisi de ittifak halinde Safevî kuvvetlerine karşı savaşacaklarını bildirdiler. Kürdistan Emîrleri bendenizin sözlerine kulak verip muhalefet etmediklerini de bildirmek isterim. Bradost ümerâsı, Ustunî Emîri Nasır, Soran Hâkimi Emîr Seyyid, Baban cema'âti, Sarım Ekrâdî ve sâir Kürt emîrleri aralarındaki ittifakı sağlamış oldum. Bunlarla birlikteİmadiye hâkimi Sultan Hüseyin, Cezire hâkimi Şah Ali ve hudut boyunda bulunan diğer Kürd emîrleriyle birleştirerek, aralarında ittifakı sağlayarak birbiriyle kaynaştırdım. Adı geçen Kürt emîrlerin tamamı I. Selim'e bağlılıklarını sağlamış oldum. Diğer taraftan Hizan ve Bitlis tarafına hareket ettim. Şah İsmail, Kürt Emîrlere karşı yumuşak davranarak gönüllerini almaya çalışmışsa da, ona meyil etmemişlerdir. Şah İsmail bölgeyeÇayan Sultan'ı göndererek Kürtlerin gönüllerini kazanmaya çalışmış, fakat Kürt Emîrleri bu yumuşaklık ve hoş davranmanın bir hile olduğunu düşünerek Safevîlere iltifât etmemişlerdir. Bradost ümerâsının tama-*

⁵Selimnâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi TSMK, Revan Kitaplığı, no, 1955, vrk, 23-b, 24-a, 30-b, 34-a.

⁶Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Salokzâde Tarihi*, İstanbul 1297, s. 387.

mu, Emîr Seyyid Soranî, Baban cemaati, Sarım'ın adamları ve o civardaki diğer Kürtler, Urmi hâkimiyle savaşarak bazı Kızılbaşları kılıçtan geçirmişlerdir. Kürt Emîrlerinin Safevî kuvvetlerine karşı savaştıklarını duyan Şah İsmail, Kürtlerinbu hareketine karşı kızarak büyük bir askeri harekâtla üzerlerine hücumu geçmiştir. Av bahanesiylebeş bin adam toplayarak Merağa ve Miyanduab üzerinden Salduz'a gelmiştir. Salduz'dan bir menzil mesafede bulunan Bradost Kalesi ve toprakları üzerine asker göndermiştir. Bradost Kürtleri Şah'ın bu hile ve tuzağından haberdar olduklarından diğer Kürt Emîrleriyle birleşerek mukavemet etmeye başlamışlardır. Hakk Teâlâ Kürtleri zaferle müjdelemiş ve şahın kuvvetleri bir günlük yol mesafesinde savaş yerlerinden kaçarak uzak yereler kaçmış ve arkalarında beş yüze yakın ölü bırakmışlardır.⁷

II. Zaho (Sindi Süleymanî)'nun Osmanlıya İltihâkı

Zaho ve çevresi 1515 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ise de bazı dönemlerdeyeneden Safevî istilasına uğramıştır. 1534'de Kanuni Sultan Süleymantarafından düzenlenen Irakeyn Seferinden sonra Zaho ve çevresindeOsmanlı hâkimiyeti yeniden sağlanmıştır. Zaho Sancağı, Osmanlı hâkimiyetine geçmeden önce yerel emîrlerden Sultan Hüseyin'in babası Sultan Hasan tarafından idare edilmekteydi.⁸Daha sonraSindi Süleymanî adı altında İmadiye Livası'na ilhâk edilerek tek merkezden idare edildi.

Zaho merkezini elinde bulunduranSindi SüleymanîAşireti, Sultan Hüseyin'in idaresine verilince, Zaho bölgesi de onun yönetimine geçmiş oldu.⁹Zaho,Osmanlı idarî teşkilatının ilk dönemlerinde Kürdistan sancakları içerisinde yer almamaktaydı. Çünkü Zaho,XVI. yüzyılın ilk dönemlerinde nahiye olarak geçmektedir.Söz konusu bu dönemde Zaho,İmadiye livasına bağlı bir nahiye merkezidir. Burada Sindi ve Süleymanî adında

⁷ TSMA, E. 8333, 1,2,3; Vural Genç, "İdris-i Bidlisî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2016, S. 47, s.177-178.

⁸ Genç, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47, s,188.

⁹ BOA. K. K. d. 262, S. 128.

iki aşiret yaşamaktadır. Halk arasında Zaho'nun adı Sındiyân memleketi olarak da bilinirdi¹⁰.

Çaldıran seferinden sonra Bağdad'ın Safevî kuvvetlerinden arındırılması sırasında Sındiyân Aşireti'nin diğer Kürt beyleriyle birlikte Safevîlere karşı mücadele ettikleri, İdris-i Bitlisi mektubunda anlatılmaktadır.¹¹Zaho daha önceleri İmadiye hâkimlerine bağlı olmayıp bağımsız müstakil bir nahiyeye merkezîydi. Ancak buranın hâkimleri zayıflayınca İmadiye hâkimleri burayı da egemenliklerine alarak idare etmeye başlamışlardır.¹²

22 Zilhicce 944 / 22 Mayıs 1538 tarihinde Zaho ile birlikte Acuz ve Rahûm livalarında Kürt beylerinden İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin'in tasarrufuna verildiği görülmektedir.¹³1 Zilkaade 951 / 14 Ocak 1545 tarihli Mühimme defterinde yer alan ve *Ümera-i Kürdistan* başlığı taşıyan bölümde on sekiz sancak zikredilmektedir. Eyalet-i İmadiye'nin, Sultan Hüseyin'e tevcih edildiği zaman Zaho'nun burada isminin yer almadığı görülür. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere Zaho, Oramar ve daha önce bahsedilen iki sancak İmadiye eyaletine ilhâk edilerek, Sultan Hüseyin'in yönetimine verildiği için Zaho ve diğer sancakların isimlerine yer verilmemiştir.¹⁴

Irakeyn seferinden sonra idarî yapıdaki düzenleme ile Bağdad Eyaleti kurulmuş, İmadiye ile birlikte Zaho Livası kısa bir süre sonra buraya bağlanmıştır.Zaho, Süricek, Zengâne, Havar, Keşşâf, Bacvanlı, Hezarmerd, Berend, Gâzî Kıran, Mu-

¹⁰ Şerefhan, *Şerefnâme*, çeviren, M. Emin Bozarşlan, Deng Yayınları, 2006, s. 87.

¹¹T SMA, No: E. 8333/3; İdris-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektupta, Asâkir-i mansûrenin ilerleyişi sırasında Allah'ın inayetiyle Musul ve Bağdad'a kadar bütün beldeler kolaylıkla ele geçirildiğini Irak-ı Arab'da sâkin olan Kürdistan ümerâsı, Bohti, İmadiye, Soran ve Sındiyân Aşireti'nin destekleri sonucu fethine muvaffak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Genç, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47, s. 187.

¹² Şerefhan, s.87-88.

¹³ BOA. A. RSK. 1452, s. 311.

¹⁴ T SMA. *Mühimme Defteri*, no, E. 12321, s. 85.

sul, Dertenk, Erbil, Âne, Zengâbâd, Hille, Semevât, Tikrît, Rûmâhiye, Kerend, Vâsıt, Cessânbedre ve Cevâzir Basra'ya; Kabban, Zekiye, Sehloğlu, Sadr Süveyb, Benî Hamîd, Garrâf, Rahmâniye, Ebû Garbe, Hemmâr ve Tavail Lahsâ'ya; Uyûn, Katîf, Safvâ gibi sancaklar da Bağdad Eyaletine bağlanmışlardır.¹⁵

1586'da Musul Eyaleti teşkilatı kurulduktan sonra Zaho Sancağı ile birlikte Erbil, Nusaybin, Sincar, Bâcvân ve Ağçekale olmak üzere altı sancak Musul'a bağlanmıştır.¹⁶

22 Ekim 1588'de Diyarbekir Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde; Sincar, eski Musul, Ağçekale, Nusaybin ve Zaho sancakları Musul Beylerbeyi'ne ilhâk edildiği ifade edilmektedir.¹⁷ Zaho Liva'sı bir dönem Eyâlet-i Kürdistân sancakları arasındaydı.¹⁸

Zaho diğer Kürt sancakları gibi yurtluk, ocaklık¹⁹ve hükümet²⁰ statüsünde idare edilmekteydi. Diğer sancaklar gibi

¹⁵BOA. MAD. d. No: 563, s. 211-220; Robert Mantran, "Irak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi DİA*, c. 19, s. 93.

¹⁶BOA. Kamil Kepeci Defteri, no. 262, s. 183, 367.

¹⁷ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 64 , Hkm. 291, s. 107

¹⁸ BOA.MAD. d. 10880, s. 2

¹⁹Yurtluk ve Ocaklık bir yerin kaydı hayat şartıyla irsen babadan oğla geçen bir idarî sistemdir. Yurtluk ve Ocaklık sahipleri sefer zamanlarında bölgelerdeki timar ve zeamet sahipleriyle ve bağlı buldukları beylerbeyi ile birlikte savaşa katılırlardı. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 371.

²⁰Dokuz hükümet vardır ki hin-i fetihtе hizmet ve müta'atları mukabelesinde eshâbına tevfiז ve temlik olunmuştur. Mülkiyet tariki üzere tasarruf ederler, hatta memleketleri ma'ruzu'l-kalem ve maktû'ül-kıdemdir. Ebvâb-ı mahsulât-ı dâhili defter-i sultanî olmamıştır. İçlerinde ümerâ-yı Osmaniye'den ve kul taifesinden hiçbir ferd yoktur. Cümle kendilere mahsustur ve bunlar, ahid-nâmeleri mucibince azl ve nasb kabul etmezler. Amma cümlesi muti' ve münkadlardır. Muti'-i ferman-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ-yı Osmaniye gibi kangı eyalete tabiler ise Beylerbeyleriyle ma'an sefer eşerler. Kavim ve kabile ve başka asker sahibleridir ve ol hükümet bunlardır; Hükümet-i Cezayir (Cizre), Hükümet-i Gence, Hükümeti Palu, Hükümet-i Hazzo, Hükümet-i Mahmudi-yi Ekrad-ı Benam, Hükümet-i Mehrevan (Mihrani), Hükümet-i Osin, Hükümet-i İmadiye ve Seyidhan vilayetleridir. Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu

merkezî hükümet tarafından atama yapılmayıp içişlerinde tamamen bağımsızdı. Sadece savaş durumunda bağlı buldukları eyâlet beylerbeyi ile sefere katılırlardı. Zaho Sancağı 924/1518 yılına ait Ruus defterinde Sindi Süleymanî aşireti adıyla kayıt altına alınmıştır.²¹ 29 Cemaziyelevvel 944 / 3 Kasım 1537 tarihinde Oramar ve Sindi Süleymanî ve diğer adıyla Zaho livası, İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin idaresine verilmiştir.²² Sultan Hüseyin'in vefat etmesi sonucu adı geçen liva, Sultan Hüseyin'in çocukları tarafından yönetilmiştir. Bir dönem Kubad Bey'in yönetimi altına verilirken, daha sonra kardeşi Behram Bey'in idaresine verilmiştir.²³

A. Zaho Emîrleri

1. Kubad Bey

Zaho livasına sancak beyi olarak 7 Safer 971 / 26 Eylül 1563 tarihinde İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin'in oğlu ve aynı zamanda Tikrit eski Emîri Kubad Bey tayin edilmiştir. 973/1565-1566 yılında Kubad Bey'e²⁴ tahsis edilen gelir, masraflarına yetmediği için Sindi Süleymanî Aşireti öşür vergilerinden üç yüz bin ve diğer aşiret halkından da bin dokuz yüz akçe vergi olmak üzere geliri artırılarak Zahosancak beyine tahsis edilmiştir.

24 Şaban 981/19 Aralık 1573 tarihinde İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin'in ölümüyle, daha önce mülkiyet üzere mutasarrıf olduğu İmadiye Eyaleti'yle beraber Sindi Süleymanî sancağı oğlu Kubad Bey'e tevcih edildi. Bu durum Diyarbekir Beylerbeyi Hasan Paşa'ya dabildirildi. Zaten Sultan Hüseyin idaresindeki yerleri hastalığı nedeniyle idare edemeyince, bütün idarî işlerini büyük oğlu Kubad Bey'e devretmişti. Bağdad Bey-

Bölümü, no. 806, s. 42-43; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1992, c. 4, s. 499;

²¹ TSMA. No. E. 9775, Vrk. 4.

²² BOA. A. RSK d. No. 1452, s281, 322.

²³ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 26 , Hkm. 647, s. 226.

²⁴ İmad Abdu's-Selam Rauf, *Tarih-i Umerâ-yı Behdinân*, baskı yeri ve yılı yok, s. 23-32; Sultan Kubad Han bin Sultan Hüseyin ile ilgili birçok Mühimme Defterleri kayıtlarını kullanmış ve Kubad Bey ile ilgili detaylı bilgi vermiştir. Bkz, www.alukah.net

lerbeyine, İmadiye ayanı, ulema ve meşâyihî toplu bir dilekçe yazarak, babası Sultan Hüseyin Bey'den mahlûl kalan İmadiye Livası'nın Kubad Bey'e tevcîhini talep etmişlerdi.²⁵Zaho Sancağı ise 16 Ramazan 981/9 Ocak 1574 tarihinde Sultan Hüseyin'in diğer oğlu Behram Bey'e verilerek beratı yazılmıştır.²⁶

Sindi Süleymanî (Zaho) kadısı Mevlana Muhammed, 3 Şeval 981/26 Ocak 1574 tarihinde SadareteSultan Hüseyin'in cenazesinde meydana gelen sıkıntıları anlatan bir mektup göndermiştir. Mektupta, Sultan Hüseyin vefat edip oğlu Kubad, babasının cenazesini alıp defin eylemek üzere iken, Zübeyrân, Kasvarâki, Penhânve Güliyân taifesinden birçok kişi toplu halde isyan hareketine kalkıştılar. Dörtbin altına inşâ edilen Şeretaş Kalesini yerle bir edip, şer'-i şerife ve hükmi-hümâyûna karşı çıkmışlardır. Celalî isyanları başlattıklarını, yol keserek birçok köye saldırıp, mallarını gasp ettiklerini ve birçok kişinin ölümüne sebebiyet verdiklerini ifade etmiştir. Bu şikâyet üzerine fesat çıkarıcı aşiretlerinin yakalanıp cezalandırılması için Şehrizol, Bağdad beylerbeylerine, Cezire hâkimi Bedir'e, İmadiye hâkimi Kubad'a hüküm yazılmıştır. Zikredilen aşiretlerden isyana kalkışanların yakalanıp gerekli cezalarının verilmesi, hiçbir şekilde gevşeklik gösterilmeyerek üzerlerine gidilmesi, bölgenin emniyet ve asayişinin sağlanması hususunda adı geçen beylere birer hüküm gönderilmiştir.²⁷

2. Behram Bey

Sultan Hüseyin, Diyarbekir Beylerbeyi Hasan Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta vefat ettiği takdirde mutasarrıf olduğu yerlerin oğulları arasında paylaşılmasını talep etmişti. 16 Ramazan 981/9 Ocak 1574 tarihinde Sultan Hüseyin vefat edince, Diyarbekir Beylerbeyi de İmadiye Sancağını Kubad Bey'e tahsis etmiş ve Zaho Livasında vefat eden Sultan Hüseyin'in oğlu Behram Bey'e vererek beratlarını yazmıştır.²⁸ 17 Ramazan 981/ 10 Ocak 1574 tarihinde Zaho Sancağı 140.000

²⁵ BOA. A. DVNSMHH.d. no, 25 , Hkm. 83, s. 10.

²⁶ BOA. MAD.No. 563, s. 58-59.

²⁷BOA. A. DVNSMHH.d. no. 23 , Hkm. 627, s. 290.

²⁸ BOA. A. DVNSMHH.d. no. 25 , Hkm. 287-289, s. 28-29.

akçelik za'amet geliriyle Behram Bey'e tahsis edilmiştir. Kubad Bey Bağdad Eyaleti'ne adam gönderip kardeşi Behram'a tahsis edilen 140.000 akçelik za'amet gelirinden 50.000 akçesinin Sultan Hüseyin'in diğer oğlu İsmail Bey'e verilmesini rica etmiştir. Ayrıca İsmail'e verilen elli bin akçelik gelirden başka on dört bin akçe daha artırılarak kendisine tahsis edilmiştir.²⁹

10 Cemaziyelahir 982/27 Eylül 1574 tarihinde Kubad Beymerkezî hükümete mektup göndererek, kardeşi Behram Bey'in Zaho Sancağına tayin edildiği için Sindi Süleymanî Aşireti isyan çıkararak, Serataş Kalesini tahrip ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca Bidar Kalesini ateşe verip, kendilerine yakın olan Kerek Kalesi muhafızı Husam Hasan adlı şahsı ve kırk kişilik askerini üç aydan fazla kalede muhasara altında tuttuklarını ifade etmiştir. Bununla beraber Behram Bey, Zaho Sancağına girmeye ve asayiş sağlamaya çalışmıştır. Ancak şehre girmesi engellenmiştir. Behram Bey, kendisini bu sıkıntılarla karşı karşıya getirenin, Cizre Beyi Bedirhan'ın olduğunu ifade etmiştir.³⁰

2a. Kubad ve Behram Kardeşler Arasındaki Mücadele

Yukarıda da ifade edildiği gibi Sultan Hüseyin'in vefatından sonra, İmadiye Livası Kubad Bey'e ve Zaho Sancağı da kardeşi Behram Bey'e verilmişti. Her iki kardeşin hâkimiyet bölgeleri bir olduğundan sürekli çatışmakta ve birbirlerine zarar vermekte idiler. Kubad Bey, kardeşi Behram'ı İstanbul'a yazdığı bir mektupla şikâyet ederek, merkezî hükümet nezdinde isyancı, kâtil ve yağmacı olduğunu yazmıştı. Aynı zamanda Bağdad Beylerbeyi de merkezî hükümete mektup göndererek, Kubad'ın güvenilir sözüne itimat edilir, sağlam ve dürüst birisi olduğunu memnuniyetle belirtmişti. Bulunduğu bölgede kendisine karşı herhangi bir isyan hareketine kalkışan olursa, Bağdad'tan her türlü desteğin verileceği, takviye birliklerin gönderileceğini ifade edilmişti.³¹ Dolayısıyla İmadiye ve Zaho'da bulunan aşiretler arasında düşmanlık, birbirlerinin mallarını talan etme, gasp ve buna benzer hoşnutsuzluklar yaşanmaktaydı.

²⁹ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 25 , Hkm. 304, s. 30.

³⁰ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 26 , Hkm. 304, s. 30.

³¹ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 27 , Hkm. 132, s. 35.

Sınır ihlalleri had safhaya ulaşmıştı. Bu durum beraberinde çatışmayı körüklemekte ve aralarındaki husumeti derinleştirmişti. Haliyle Kubad Bey de kardeşini merkezî hükümete sürekli şikâyet etmekte ve rahatsızlığını dile getirmekteydi. Bunu bilen merkezî hükümet iki kardeş kavgasını sonlandırmak ve bölgeyi zapt u rabt altına almak maksadıyla,Zaho Emîri Behram'ı Arap aşiretlerin daha fazla yoğunlukta olduğu Basra sınırları dâhilindebulunan Kurna Sancağı'na tayin etti.

Behram Bey, haksız yere babadan oğula irsen intikal eden Zaho Sancağının elinden alındığını duyunca, tayin edildiği Kurna Sancağı'na gitmeyip,Cizre bölgesinden Buhti Aşireti'ni ve İmadiye'den Zibarive diğer aşiretleri yanına alarak, İmadiye Sancağının kendisine verilmesini talep etti. Zaho bölgesinden çıkarılmasına sebebiyet veren İmadiye hâkimi Kubad'ın üzerine hücum ederek öldürmeye teşebbüs etti.İmadiye'ye bağlı birçok nahiyeye ve köye saldırarak ateşe verdi. Bu duruma razı olmayan Kubad Bey, yaşanan olumsuzlukları Musul kadısına bildirir. Aynı zamanda Şehrizol Beylerbeyi'nden de yardım talep etti.

Bunun üzerine III. Murad (1574-1595),Behram'ın yakalanması ve fesat hareketinden vazgeçirilmesi için Şehrizol'a tabi olan ümerâ ve zü'amâyaya, Musul Bey'ine ve Cizre Hâkimi Bedir Bey'e ve maiyetinde bulunan aşiret halkına hüküm yazarak,*Behram'ın kuvvetlerine karşı yekdil ve yek vücut olup isyan hareketinin bastırılmasını, bölgenin emniyet ve asayişinin sağlanmasını emreder.*³² Bunun üzerine değişik merkezlerden Zaho bölgesine intikâl eden askeri güce karşı savaşamayacağını anlayan Behram Bey, Kürt emirlerindenHakkâri Emîri Zeynel Bey'e iltica eder. Sultan III. Murad, 19 Rebiulahir 984/16 Temmuz 1576 tarihinde Hakkâri Emîri Zeynel Bey'e hüküm göndererek, *Kurna Sancağı Beyi Behram dâme izzuhutayin edildiği sancağına gitmeyip kardeşi olan İmadiye hâkimi Kubad Bey ile aralarında düşmanlık olduğundan sürekli saldırı düzenlemekte ve birçok insanın katline sebebiyet vermektedir. Behram Bey size iltica ettiğinden nasihat edip ikna ederek sancağına götüröresin,Cizre Hâkimi Bedir Bey'e de teslim*

³² BOA. A. DVNSMHH.d. no. 28 , Hkm. 11, s. 5.

*etmeyessin gönderdiğim emre icabet edip hilafına hareket etmeyessin aksi takdirde sorumlu ve mes'ul olursun,*³³ diye bir hüküm gönderir.

25 Şaban 984/17 Kasım 1576 tarihinde Diyarbekir Beylerbeyi, Musul'da bir araya gelmek şartıyla kavgalı her iki kardeşi barıştırmak ister. İmadiye Hâkimi Kubad Bey'e mektup yazar ve kardeşi Behram'adabir adam göndererek kendisine nasihatte bulunmak ister. Behram Bey yakalanma korkusuyla Musul'a gitmeyeceğini, barışı kabul etmeyeceğini, kardeşi Kubad ile savaşı sürdüreceğini ifade eder. Behram yanına Zibarî, Mîr aşiretleri ve diğer bazı Kürt aşiretlerini de yanına çekerek fesat hareketine devam eder. Bunun üzerine III. Murad, Sohranî, Süleymanî ve Sindi Süleymanî aşiretlerine emîrname yazarak, Kubad Bey'e imkânları dâhilinde yardım etmelerini ve Behram'ın yakalanması için hiçbir şekilde desteklerini esirgememelerini belirtir.³⁴

15 Şeval 984/5 Ocak 1577 tarihinde İmadiye Hâkimi Kubad Bey'e kardeşi Behram Bey'in ahvali sorularak aralarındaki niza'ı kaldırmak maksadıyla Behram Bey'e Diyarbekir'e bağlı sancaklardan birinin verilmesi istenmiştir. Böylelikle bölgeden uzaklaştırılarak Kubad Bey'in rahat bir nefes almasını sağlamak ve aynı zamanda Behram'ında gönlü alınarak Siird sancağına tayini teklif edilmiş ise de kabul etmemiştir.³⁵

8 Ramazan 985/19 Kasım 1577'de Soran Sancağı Beyi'ne gönderilen hükümde İmadiye hâkimi Kubad Bey'in kardeşi Behram hakkında, cibiliyeti pis ve hain olduğunu el-'iyazu billah ilhâdı yani dinsizliği seçerek kırk adamıyla Urmiye'yegittiğini ve oradan da Tebriz'e hareket ettiğini, bir müddet kaldıktan sonra Gazvin'e geçerek Kızılbaşlara katıldığını gelen istihbarat bilgisinden anlaşılmıştır.

Behram Bey'in kardeşiyle araları bozuk olduğundan, kendisine birkaç sancağa tayin edilmesi hususunda teklif götürüldüğü ve iyi

³³ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 28 , Hkm. 56, s. 23.

³⁴ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 28 , Hkm. 900, 991 s. 354; 382.

³⁵ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 29 , Hkm. 130, s. 55.

niyet gösterdiğimiz halde kabul etmeyip fesat ve husûmet tarafını seçerek, ehl-i ilhâdı tercih etmiştir. Elbette Behram Bey'in bir fesat çıkaracağı açıktı. Söz konusu bu müfsidin itaat dairesinden çıkacağı aşikârdı. Bundan böyle herhangi bir sancağa uğradığı takdirde diri veyahut ölüsünü ele geçirilmesine ihtimam gösteresiniz. Her ne kadar kendisine müsaade edilip beri tarafa geçmesine yol verilmiş ise de bu hal ve tavır doğru olmadığını ifade etmek isterim. Çünkü adı geçen Behram dalaleti ve ilhâdı ihtiyar edip hak yolundan sapmıştır. Bundan böyle herhangi bir sancaktan geçmek isterse yol vermeyip bulunduğu yerde diri veyahut ölü olarak yakalayarak gerekli mercilere teslim ediniz.³⁶ Behram'ın yakalanması için Zerza, Bıradost, Yergurar ve Surhab sancak beylerine aynı hükmünbiret sureti gönderilmiştir.

8 Ramazan 985/19 Kasım 1577'de Van Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya gönderilen mektupta, İmadiye hâkimi Kubad Bey'in kardeşi Behram'ın râfizi ve mühlit taifesine ilhâk edip Gazvin'e geçtiği ve Şah'a bağlılığını gösterdiği belirtilmiştir. Behram gibi Şah Kulu oğullarından Gazin'de Şah'a sığınarak ve her ikisi kuvvetlerini birleştirerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacaklarını ve serhat bölgelerine saldırı düzenleyeceklerine dair alınan bazı istihbarî bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca buradan İran tarafına geçenlere Şah büyük önem vermekte ve Selmas Ülkesini Gazi'ye vererek gönüllerini fethetmektedir. Bundan böyle beri tarafa geçenlere mani olunması ve Şah tarafından herhangi bir saldırı karşısında teyakkuza geçip gerekli tedbirlerin alınması hususunda Hizan Sancağı Beyi'ne ve Şehrizol Beylerbeyi'ne birer hüküm gönderilmiştir.³⁷

3. Bayram Bey

Sultan Hüseyin'in vefatından sonra, daha önce hâkimiyetinde olan İmadiye Livası oğlu Kubad Bey'e, Zaho Sancağı da ikinci oğlu Bayram Bey'e³⁸ verilmiştir. Haliyle Sindi Süleymanî

³⁶ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 32, Hkm. 72, s. 20.

³⁷ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 32, Hkm. 74,75, 76, s. 22-25.

³⁸ Yukarıda İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin'in oğlu Bayram olarak yer verdiğimiz şahsın muhtemel Behram olduğu kanaatindeyiz. Sadece 26 numaralı Mühimme'nin 197. hükmünde Bayram ismi yer almaktadır. Diğer Mühimme Defterlerinin tamamında Zaho Emiri Behram

Aşireti yapılan bu idarî düzenlemeye karşı çıkararak isyan etmiştir. 20 Rabiülevvel 982 /10 Temmuz 1574 yılında Sindi Süleymanî Kadısı Mevlanâ Muhammed'in merkezî hükümete gönderdiği mektupta, Zaho Sancağına tayin edilen Bayram'a karşı Sindi Süleymanî Aşireti ayaklanarak Şerataş Kelesi'ni yıktığını Sindi Süleymanî Sancağına tâbi olan Bîdar adlı köyü talan ettiklerini ve köydeki evleri ateşe vererek çok sayıda insanların katline sebebiyet verdiklerini, üç bin aşiret kuvvetiyle İmadiye hâkimi Hüseyin'in oğlu Bayram Bey'e karşı savaş açtığını ifade etmiştir. Ayrıca bu fitnenin başını Cizre hâkimi Bedir Bey'in tahriki ve desteği ile gerçekleştirildiğini merkezî hükümete bildirmiştir. Zaho hâkimi Bayram Bey, Sindi Süleymanî aşiretine karşı muharebede, kendi taraftarlarından yedi-sekiz kişi ölütken, Sindi Süleymanî tarafına büyük zayıatlar vererek on beş kişiden fazla öldürüldüğü, birçok kişinin yaralandığını ifade etmiştir. Merkezî hükümet, Diyarbekir Beylerbeyi'ne hüküm göndererek, Cezire Beyi Bedir'in tahrik ve teşviki ile kalenin

yazılmıştır. Mühimme kaydında Bayram yazıldığı için aynı kaydı muhafaza ederek başlık kısmına "Zoha Emiri Bayram'ı" ayrı bir şahıs olarak yer vermiş olduk. Şerefhân eserinde Bayram olarak kaydetmiş ve genişçe bilgi vermiştir. Behram adlı şahsı hiç zikretmemiştir. Şerefhân, *Şerefnâme*, s.91-93. Mühimme defterinden yer alan kayıtlarda İmadiye Hâkimi Kubad Bey ve Zaho Hâkimi Bayram Bey'e diğer adıyla Behram Bey'e karşı Aşiretler sürekli isyana kalkışmakta bunlara karşı savaşarak ve mücadele etmekte bölgedeki hâkimiyet ve nüfuzlarını kırmaya yönelik çaba sarf etmektedirler. Ayrıca Emîr Hüseyin'in oğulları da kendi aralarında anlaşamayarak sürekli çatışmakta ve birbirlerine karşı mücadele ederek hâkimiyet davası gütmektedirler. Şerefhân, İmadiye hâkimi Kubad Bey ile Zaho hâkimi Bayram Bey arasında ki hâkimiyet mücadelesine ayrıntılı olarak yer vermiştir. Şerefhân, İmadiye'nin en güçlü aşiretlerinden biri olan Mızûrî Aşireti Kubad Bey'e karşı ayaklandı ve kendisini hükümdarlıktan uzaklaştırdı. Onun yerine amcazâdesi Süleyman Bey bin Bayrık bin Seyfeddin'i kendilerine Emir olarak tayin ettiler. Bu arada Hakkâri Beyi Zeynel Bey de Kubad Bey'e beslediği kin ve öfkeden dolayı İran'da bulunan Bayram Bey'e bir elçi göndererek kendisini Şah Sultan Muhammed'in hapishanesinden kurtararak yanına getirtti. Bunu duyan İmadiye hâkimi Kubad Bey korkuya kapıldı ve hükümdarlığı bırakarak Musul ve Sincar yöresine kaçtı. Bayram Bey ise hükümeti ele geçirmek için İmadiye'ye hareket etti. Vezir Ferhad Paşa, bu işin içyüzünü öğrenince Zaho nahiyesini sancağa dönüştürerek Bayram Bey'e verdi. Şerefhân, *Şerefnâme*, s.91-93.

yakılması gerçekleşmiş ise yeniden yapılması için kendisinden ve Sindi Süleymanîşiretinden tazmin edilerek aslına uygun bir şekilde inşâ edilmesini talep etmiştir.³⁹

4. Seyyidhân Bey

Bölgenin emniyet ve asayişini kudretli ve dirayetli olan İmadiye Hâkimi sağlıyordu. Bundan dolayı Kubad Bey'in talebi üzerine 1 Receb 992 / 9 Temmuz 1584 tarihinde oğlu Seyidhan Zaho'ya ve diğer oğlu Said de Sincar sancaklarına tayin edilmişlerdir.⁴⁰

Bağdad Eyaleti'ne bağlı Zaho, İmadiye Livası gibi yurtluk ve ocaklık şekliyle idare edilmekteydi. 27 Receb 992 / 5 Ağustos 1584 tarihte Zaho sancağı iki yüz on beş bin akçe karşılığı Seyyidhan Bey'everilmiştir. Haliyle kendisine has olarak tahsis edilen gelir,masraflarını karşılamadığı için iki kez terakkisi yaklaşık sekiz bin beş yüz akçelik ek gelir sağlanmıştır.⁴¹

3 Rebiulahir 994 / 24 Mart 1586 tarihinde İmadiye emîri olan Seyidhan Bey'in Zaho'yu kendi bölgesine ilhâk etme gayretlerine karşılık, İmadiye'den alınarak Hasankeyf'e tayin edilmiştir.⁴²

5. Yusuf Bey

Yusuf Bey eski Zaho SancağıEmiri olan Hasan Bey'in oğludur. 26 Rebiulahir 994 / 16 Nisan 1586 tarihinde Kubad Beyi'n oğlu Seyidhan'ın İmadiye Livası'na atanmasıyla boşalan Zaho Sancağı'nın kendisine verilmesi için sadarete adam gönderip talepte bulunmuştur. Böylece Diyarbekir Defterdarı Ahmed Bey Bağdad'a tabi Sindi Süleymanî ve buraya bağlı bulunan yerlerden elde edilen üç yüz birbin dokuz yüz akçelik gelirden iki yüz binini Seyidhan'a has olarak verildikten sonra, geriye kalan yüzbin akçelik gelirin otuz fazlasını, yani yüz otuz bin akçeyi de Hazine-i Âmire'ye teslim etmek şartıyla Zaho Sancağı'nın tevcih edileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine 29

³⁹ BOA. A. DVNSMHH.d. no. 26 , Hkm. 197, s. 77.

⁴⁰BOA. A. DVNSMHH.d. no. 53 , Hkm. 308, s. 34.

⁴¹ BOA. Kamil Kepeci, 262, s. 128.

⁴² BOA. A. DVNSMHH.d. no. 60 , Hkm. 514, s. 217.

Rebiulevvel 995 / 9 Mart 1587'de Sadaret'ten gelen emîrnâme üzerine Bağdad Beylerbeyi olan Sinan Paşa'ya hüküm yazılarak adı geçen Zaho Sancağı'nın Yusuf'a verilmesi ve her sene Diyarbekirhazinesine de on dokuz bin akçe teslim etmek kaydıyla ataması yapılarak beratı verilmiştir.⁴³

6. Mustafa Bey

BağdadBeylerbeyi tarafından 11 Rebülevvel 1035 / 11 Aralık 1625 tarihinde Zaho Sancağına Mustafa Bey tayin edildi. Mustafa Bey, bölgenin emniyet ve asayişini temin etmek ve meskûn olan halkı sevk ve idare etmek üzere Zaho Sancağı'na gitmiştir.

Eski Şehrizol Beylerbeyi olup Cizre Hükümeti'ne tayin edilen Şeref Bey, adamlarını göndererek Mustafa Bey'in Zaho'ya girişini engelledi. Bunun üzerine Mustafa Bey durumu merkezî hükümete bildirerek haksız yere yapılan müdahalenin men edilmesini talep etti. Bunun üzerine merkezî hükümet Diyarbekir Beylerbeyi Dilaver Paşa'ya gönderilen hükümde, Mustafa Bey'in tekrar sancağına iade edilmesi ve Şeref Bey'in müdahalesine engellenmesi bildirildi.

Söz konusu hüküm Şeref Bey'e ulaştığında emre itaat etmeyip Zaho Sancağı ve çevresini işgal ederek adına vergiler tahsil etmeye başladı. Sancağın gayrimüslim halkından zor kullanarak cizye vergileri tahsil etti. Şeref Bey bölgeye silahlı adamlarını gönderdi ve Berçikan ile Duban nahiyelerinde birçok insan öldürdü. Bölgeye kethüdasını göndererek mîrî malını, yani devlete ödenmesi gereken vergileri adına tahsil etti.

Ayrıca adı geçen nahiyelere ve Zaho Sancağı'na Abdal, Seyfeddin, Kızıl, Ebubekir, Togulani Muhammed ve Mîr Muhammed adlı eşkiyalargiderek Mustafa Bey'in kethüdasını ve on sekiz aşiret halkından birçok kişiyi öldürdü.

Bu durumdan haberdar olan merkezî hükümet, haksızlığa uğrayan Zaho Emîri Mustafa'nınve bütün davacıların dinlenmesine ve ifadelerinin alınmasına, gasp edilen malların geri

⁴³ BOA. DFE RZ d. No: 98, s. 217.

iade edilmesine, suça karışanların cezalandırılmasına, zulme uğrayan re'ayanın korunmasına ve davaların şer'î mahkemede görülmesine dair Divan-ı Hümayûn'dan karar çıkartmıştır.⁴⁴

7. Zibarî Aşireti'den Yusuf Bey

9 Şaban 1049 / 5 Aralık 1639 tarihinde boşalan Zaho Sancağı emîrliğine Zibarî Mîr aşireti reislerinden Yusuf Bey'e verilmiştir. Musul hazinesine iki bin kuruş teslim etmek ve Bağdad ile Şehrizol Eyaletleri tarafından herhangi bir savaş durumunda askerleriyle birlikte savaşa iştirak etmek şartıyla tayin edilmiştir.⁴⁵

8. Muhammed Bey

Zaho, XVII. yüzyılda tıpkı İmadiye ve bölgedeki diğer sancaklar gibi, yurtluk ve ocaklık tarzında hükümet şeklinde idare edilmekteydi. Ocakları ve yurtları *maktu'u'l-kıdem ve mefrûzü'l-kalemdir ebvâb-ı masûlatları tabi'-i defter-i sulatnî değildir*,⁴⁶neslen ba'de neslinyerel beylerin idaresine verilmiştir.

Zaho Sancağı'na baktığımızda, Zaho'nun babadan oğula geçmek suretiyle idare edilen sancaklar arasında yer almadığı yapılan atamalarda anlaşılmaktadır. Zaho Sancağı'na eski Sincar Beyi Mîr Aziz'in oğlu Muhammed tayin edilmiştir. Ancak 27 Muharrem 1162 / 28 Aralık 1748 tarihinde azledilerek yerine Behram Paşa'nın atandığı tahvîl kaydından anlaşılmaktadır.⁴⁷

III. Tanzimat Sonrası Zaho'nun İdarî Yapısı

28 Safer 1270 / 30 Kasım 1853 tarihinde idarî teşkilatta yapılan yeni düzenleme ile Kürdistan Eyaletine Hakkâri, Van, Muş, Mardin, Diyarbakir ve Siird olmak üzere yedi sancak bağlanmıştır.⁴⁸ 1277 / 1860-1861 yılına ait devlet salnamesinde Kürdistan Eyaleti Mardin, Siirt ve Diyarbakir livalarından oluşmak-

⁴⁴ BOA. A. DVNSMHM.d. no. 81 , Hkm. 158-159, s. 73.

⁴⁵ BOA. Kamil Kepeci, 266-2B, s. 108.

⁴⁶ Kavânin-i Âl-i Osman, Süleymaniye Kütüphanesi Demibaş, no. 02271-002, s. 25-34.

⁴⁷ BOA. A.NŞT.d.no. 16, s 193.

⁴⁸ BOA. MAD. d.no. 8012, Vrk. 34,35,38.

tadır. Mardin Livasına bağlı olan kazalar;Koçhisar,Zaho, Cezi-re-i Ömeriyye,Nusaybin, Nevâhi-i Âliyât, Vaznâvûr, Bohtân, Hacı Behrâm, Midyat, Savur, Sorgeçi, Ömerkânve Mardin merkez kazası olmak üzere irili ufaklı on üç kaza görülmektedir.⁴⁹

A.Aşiretlerin Sosyal Yapısı

Zaho nüfusunun çoğunluğunu Kürtler oluşturmaktadır. Bunlar birçok kabile ve aşiretlere mensup olup daima husumet halinde yaşarlardı. Bu husumetlerini de adet haline getirmişlerdi. İki komşu aşiretin birbiriyle hoş geçindiği vaki değildi. Bu husumetin başlıca sebebi, aşiret ağalarının birbirlerini çekememesiydi. Ağalar arasındaki bu ihtilâf ve husumetin bazen ölümlere de yol açtığı bir gerçektir.

Zaho'da hayat tarzı olarak halk iki kısma ayrılır. Birincisi, reaya tabir edilen yerleşik halk olup ziraat, çiftçilik ve zanaatla uğraşırdı. İkincisi ise aşiret halkına mensup göçebe ve yahut yarı göçebe olarak yaşayan topluluktu. Aşirete mensup olan halk küçükbaş hayvan beslemek suretiyle geçimlerini temin ederlerdi. Yerleşik halk gibi ziraatla uğraşmazlardı. İlkbaharda hayvanlarını otlatmak üzere yaylalara çıkarlar ve kışın da meskûn oldukları yerlere geri dönerlerdi.

Bölgedeki aşiretlerin birbiriyle şiddetli çatışmaları vaki olmuştur. Nitekim Musul Valisi Reşid Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta,*iki üç sene evvel Sindi ile Düsûki aşireti arasında meydana gelen husumet ve düşmanlıktan dolayı sürekli birbiriyle çatışmakta ve birçok kişinin katline sebep olmaktadırlar. Ayrıca birbirlerinin köylerini basarak mallarını gasp etmektedirler. Defalarca aralarında barışı sağlamak için teşebbüs ettikse de sonuç alamadık. Bu defa her iki aşiretin ileri gelen reislerini, hukuku iyi bilen âdil kişileri ve halkın ileri gelenlerini İmadiye Kazası'nda bulunan Bamzi Dergâhında toplamış olduk. Şeyh Bahaeddin Efendi'nin dinî nasihatı sonucu ikna edilerek her iki aşiret arasında barış sağlandı,*⁵⁰ ifadeleri yer almaktadır.

⁴⁹Osmanlı Devlet Salnamesi, 1277, s. 148.

⁵⁰ BOA. TMIK. M. 124/36-1.

Musul Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir arzualde, Zaho Kazası'nda Sindi ve Gûli aşiretlerinin birbirinden talan ettikleri altı yüz küsur küçükbaş ve birçok büyük baş hayvanları geri alarak sahiplerine iade ettiği ifade etmektedir. Ayrıca hayvanlardan alınan a'şar vergilerini de şimdiiye kadar ödemediklerini, bakaya kalmış olan yüz yirmi kuruş vergilerini de yeniden tahsil ettiğini belirtmiştir.⁵¹

B. Zaho Nakşî Meşayihinden Şeyh Yusuf

Şeyh Yusuf, Zaho'nun önemli kanaat önderlerinden biridir. Nakşî Tarikatı Halifesi olan Şeyh Yusuf uzun süre halkı irşat etmiştir. Aynı zamanda medresesi bulunan Şeyh Yusuf birçok âlim ve müderris yetiştirmiştir. Zühd ve takvasıyla nam salmış nadide meşayihlerden birisiydi. Zaho merkezine bağlı Kenuran köyünde türbesi bulunmaktadır.⁵²

Şeyh Yusuf ile ilgili önemli bilgileri Osmanlı Arşivi'nde aşağıda verilen kayıta yer almaktadır. Burada Şeyh Yusuf'un hayat hikâyesinden bahsedilmektedir.

20 Muharrem 1273 / 20 Eylül 1856 tarihinde Mardin Sancağı'na tabi Zaho'yabağı köylerinden Keste Köyü'nün tamamı ve Bidar Köyü'nün yarı hissesi a'şar geliri adı geçen kaza ahalisinden ve Nakşibendî Tarikatına mensup Şeyh Yusuf Efendi'ye berat ile tahsis edilmiştir. 1264 / 1848 senesinden itibaren adı geçen köylerin gelirleri belli bir bedel ödemek kaydıyla, yani maktu vergi vermek şartıyla ihale yoluyla Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne ta'amiye masrafları için maaş olarak verilmiştir. Halep Valisi Kâmil Paşa, Musul Valisi'ne bir yazı göndererek Tanzimat'tan önce *vüllât-ı sâbika*, yani eski valiler tarafından buyruldu ve mazbatalar ile vakıflara, zaviyelere maaş ve tayinât adı altında tahsis ettikleri arazilerden var ise bunlara dokunulmaması, şayet 1265 / 1849 senesinden sonra Hazine tarafından çıkarılan kanundan sonra tahsis edilen araziler var ise iptal edilmesini istemiştir. Hazine tarafından alınan bu karar üzerine Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne ta'amiye ve maaş olarak tahsis

⁵¹ BOA. DH. EUM. 2. ŞB 29/46-1.

⁵² Musul Vilayet Salnamesi 1312, s. 289.

edilen köyler, Musul Valisi tarafından elinden alınmıştır. Bunun üzerine Şeyh Yusuf, alınan bu karara itiraz ederek söz konusu köylerin Halep Valisi Kâmil Paşa'nın göreve gelmeden önce zaten zaviyesine taamiye ve maaş olarak tahsis edildiğini, Hazine tarafından daha sonra çıkarılan kanundan etkilenmemesi gerektiğini iddia ederek haklılığını ispat etmiş ve söz konusu köylerin tekrar iadesi hususunda Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra oybirliği ile karara bağlanarak, tekrar Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne iade edilmiştir.⁵³

1. Şeyh Yusuf'un Hapse Atılması

10 Zilhicce 1266 / 17 Ekim 1850'de Zaho Müftüsü Ahmedsadarete bir arzuhal göndermiştir. Arzuhalde, kardeşi Şeyh Yusuf'un haksız yere hapsedildiği ve sürgüne gönderildiği ifade edilmiştir. Gönderilen arzuhalde açık ve anlaşılabilir ibareler kullanıldığından dolayı metin aynen verilmiştir.

Biraderim Şeyh Yusuf Zaho kazasından alınarak Musul Eyaleti'ne götürülerek hapse konulmuştur. Her nevi ezaya ve işkenceye maruz kalmış bütün malları ve eşyaları cebren ellerinden alınarak ailesiyle birlikte mağdur ve perişan edilmiştir. Biraderim Şeyh Yusuf'un üzerine aslı olmayan bazı suç ve iftiralar ile töhmet altında bırakılarak hapse atılmıştır. Diğer üç kardeşlerimi annemi ve kızkardeşimi ve hanımlarını dahi bazı asılsız ve mesnetsiz suçlamalar atfedilerek gözaltına alınmışlardır. Ellerinde ve avuçlarında hiçbir eşyaları kalmamış bütün malları ve eşyaları gasp edilip talan etmiştir. Her türlü zillet meskenete duçar edip iffet ve izzetlerini ayaklar altına alınmış ve haysiyet ve şerefleri kırmaya yönelik hiçbir şeyden geri durmamışlardır. Hapse giren hiçbir insana reva görülmeyen eza ve cefayı biraderime çektirmişlerdir. Bu kadar girişimlerime rağmen altı aydan sonra Musul Eyaleti'nden ancak bir mazbata yazarak Sadaret makamına gönderebilmişimdir. Yazdığımız mazbata üzerine adı geçen biraderimin Musul Eyaleti'nden bir sene sürgün cezası verilerek kefaleten Zaho Sancağı'na gönderilmek üzere Sadaret makamından gelen emre rağmen, yedi aydan geçmiş olmasına rağmen halen biraderim Musul Eyaleti hapisanesinde her türlü eza cefaya maruz kalmaktadır. Bundan böyle biraderimin eza ve cefaya sabır vetahammülleri

⁵³BOA. İ. MVL. 379/16607.

kalmadığı diğer iki biraderlerimin dahi Zaho Kazası'nda hapiste olduklarını ve kırk nüfustan fazla evlat ve iyalleri aç ve bir ekmeğe muhtaç olan çocukları dahi zaif hallerinden dolayı ekmek bulamadıklarından birçoğu açlıktan helak olmuştur. Musul Eyalet, Maliye Kâtibi de biz karşı düşmanlık beslediği için her türlü zulmü reva görmekte hariçten dâhilden hiçbir kimse on müdahale etmemekte, halkın çoğunu sindirerek tahakkümü altına almaktadır. Halk da korkudan sesini çıkarmamakta ve ona teslim olmaktadır. Dolayısıyla halimize acıyacak ve şefkat gösterecek sizden başka sığınacak bir kimsemiz bulunmamaktadır. Sizden ricamız duacılarınızın sürgün süresinden yedi ay geçmesine rağmen geri kalan üç aylık cezasının paraya çevrilmesi, biraderimi düşmanların tasallutundan kurtararak ailesi çoluk ve çocuğuna kavuşturulması en hayırlı ve sevaplı işlerden sayılacaktır. Bu hususta yardım ve desteğinin sağlanması için gerekli emrin gönderilmesini arz ederim.⁵⁴

2. Şeyh Yusuf Zaviyesi

1 Cemaziyelahir 1269 / 12 Mart 1853'de Zaho Sancağı dâhilinde bulunan Harabek, Telkebir ve Hizâvî köyleri otuz seneden beri hâli ve harabe olduğundan tarikat-ı aliye-i Nakşibendi halifelerinden Şeyh Yusuf Efendi Zaviyesi'ne tahsis edilmesi için eski Musul Valisi Mehmed Paşa tarafından sadarete arz edilmiştir.

Şeyh Yusuf'un tekke ve zaviyenin masrafları karşılığında câri olan vergilerden muaf tutulması ve bundan böyle tekke ve zaviyenin gelir kaynaklarından vergi alınmaması istenmektedir. Ayrıca altı çiftten alınan vergiden muaf tutularak, elde edilen hâsılattan tekkedeki müritlerine ve yoldan gelen geçenerlere ta'am olarak sarf edilmesini talep etmiştir. Şeyh Yusuf tarafından ihyâ edilen, ekip biçilen köylerden tekke ve zaviye masraflarına karşılık elde edilen gelirden, Devlet Hazinesi'nin de istifadesi olduğu halde, Musul Mal Müdürü Hakkı Efendi, Zaho'ya gelerek Şeyh Yusuf'a olan kin ve nefretinden dolayı daha önce tahsis edilen köy arazilerinin tamamını elinden alarak başka şahıslara vermiştir. Şeyh Yusuf Zaviyesi'ni ayakta tutan bu gelirin kesilmesiyle müritlerinin perişan olacağını, ilim irfan

⁵⁴ BOA. MVL. 114/32-1.

yuvası olan bu tekkeninkapanmasına ve harabiyetine sebep olacağından, söz konusu arazilerin tekrar Şeyh Yusuf Tekkesi'ne iade edilmesi ve eskisi gibi vergiden muaf tutularak yeniden ihya edilmesi istenilmiştir. Tekkeye tahsis edilen köy arazilerinin kanunlara uygun bir şekilde Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne ihâle edilerek uhdesine verilmesini talep etmiştir.⁵⁵

C.Şeyh Ali Hakkârî

Zaho'nun meşhur zatlarından biri de Şeyh Ali Hakkârî lakabıyla bilinen meşhur kişidir. Dize Köyünde medfundur. Halk tarafından türbesi sürekli ziyaret edilmektedir. Dize Köyü, Şeyh Ali Hakkârî vakıfları arasında yer almaktadır. Aşağıda belirteceğimiz vakfın giderleri Dize Köyü hâsılâtından elde edilen gelirden Şeyh Ali Hakkârî,türbe, cami, tekke ve zaviyesinde çalışan görevlilere verilen maaş miktarlarını belirten giderler zikredilecektir. Şeyh Ali HakkârîVakfına ait birçok köy ve mezra mevcuttur. A'şar gelirlerinden elde edilen hâsılattan da burada çalışanlara maaş verilmektedir.

Evkaf Defteri'nde yer alan kayda göre, Şeyh Ali Hakkârî'ye ait cami görevlilerine tekke ve zaviyedârlarına maaş verilmiş ve diğer ihtiyaçlar elde edilen vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Senelik, türbedara 150, müezzine 50, tekke ve zaviyede dervişlere, fakir ve yoldan gelip geçenlere verilen ta'âm masrafı 200, cami ve tekkenin tamir ve onarım masraflarına 200 olmak üzere toplam 600 akçelik gideri olduğu kaydedilmiştir.⁵⁶

Van Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Teyyari Nasturileri'nin, Kürt aşiretlerinin sâkin olduğu Dize ve Piyanis köylerine saldırarak,birçok zayiata sebebiyet verdikleri belirtilmektedir. Ayrıca Şeyh Ali Hakkârî Camii şerifinin kilidini kırarak içindeki bütün mefruşatı ve tarihî değere sahip eşyayı gasp ve talan ettikleri bildirilmiştir. Daha sonra adı geçen şâkilerin köylerine geri çekildikleri ifade edilmiştir.⁵⁷

⁵⁵BOA. MVL. 131/90.

⁵⁶ BOA. EV d. 16668, s. 2.

⁵⁷ BOA. MKT. 14/64-1-2.

Sonuç

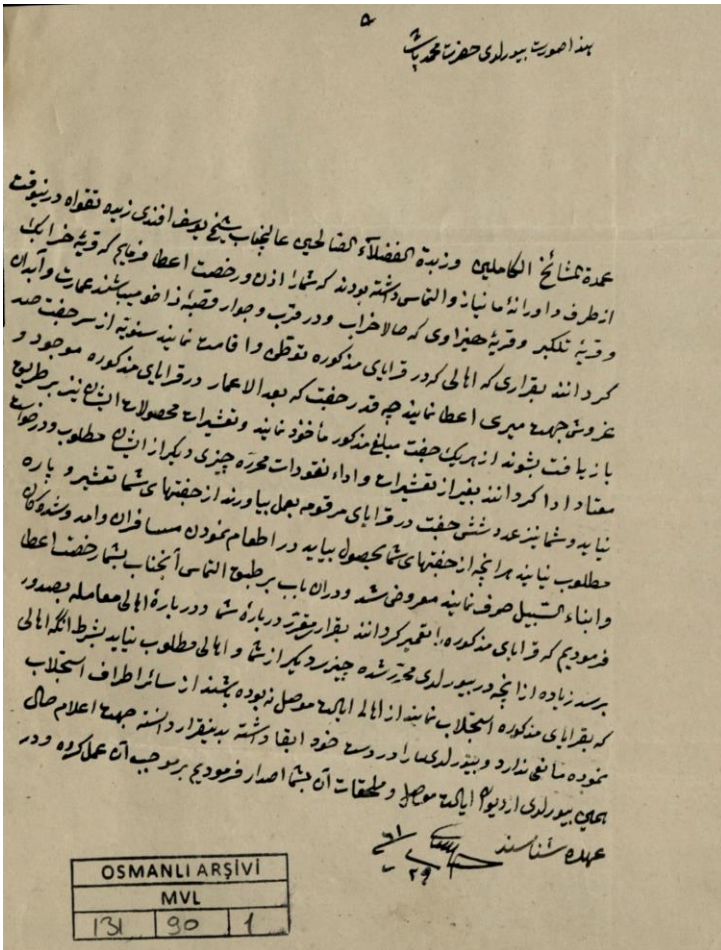
Çaldıran Muharebesi sonrası İdris-i Bitlisî'nin gayretleri sonucu Doğu, Güneydoğu ve günümüzde Kuzey Irak'ta bulunan birçok Kürt beyleri Safevî Devleti'nden yüz çevirerek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Her ne kadar 1515'den sonra bölgedeki emirlikler hükmi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı görülse de bazen Safevî Devleti'ne meyletmişlerdir. Kanuni Sulatan Süleyman'ın doğu seferleri ve daha sonra IV. Murad'ın Bağdad seferiyle söz konusu yerlerin Osmanlı'ya bağlılığı pekişmiştir.

Zaho, bölgedeki diğer Kürt sancakları gibi, yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsünde idare edilmiştir. İdarî yapılanmaları her ne kadar yerel beylerin, babadan oğula geçer şekilde olsa da Osmanlı Devleti'nin bu beylere zaman zaman müdahil olduğu da görülmektedir. Beylerin atama beratlarının İstanbul'dan geldiği beyler ve arasında çıkan anlaşmazlıkların merkezî hükümet tarafından halledildiği görülmektedir.

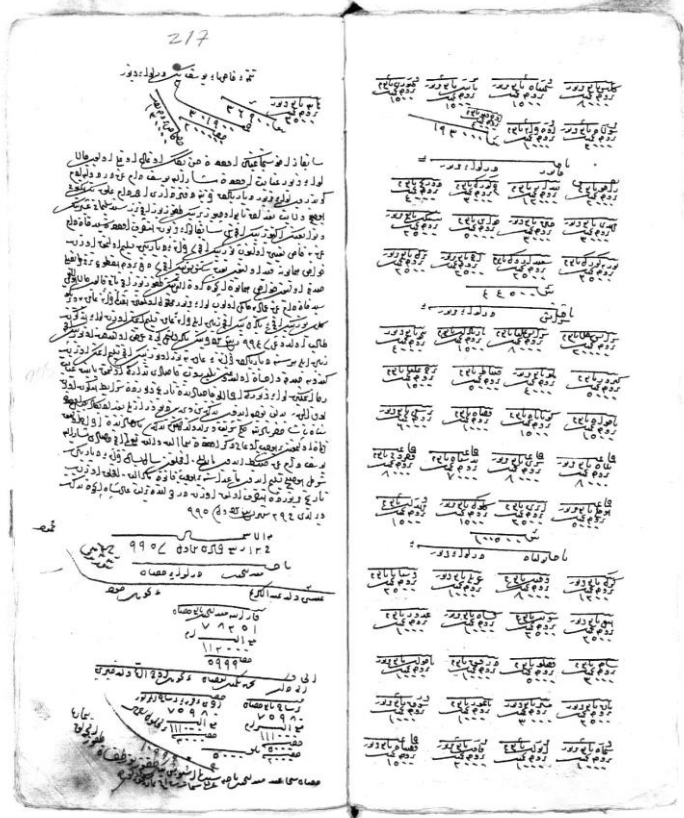
Söz konusu beyler arasındaki anlaşmazlıkların çıkmasına ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını teşvike Safevî Devleti'nin yönlendirme ve teşviklerde bulunduğu görülmektedir. Böyle durumlarda Osmanlı Devleti, Şia Safevî tarafına meyleden beye karşı tavır aldığı da açıkça görülmektedir.

XVIII. yüzyıldan, özellikle de Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'ndeki idarî yapının sürekli değişmesi Zaho'nun bazen sancak, bazen kaza ve bazen de İmadiye Kazası'na bağlı bir nahiye olduğu görülmektedir.

EKLER:

Belge I. Şeyh Yusuf Efendi Zaviyesinin İaşesi İle ilgili Farsça Buyruldu. BOA. MVL. 131/90.

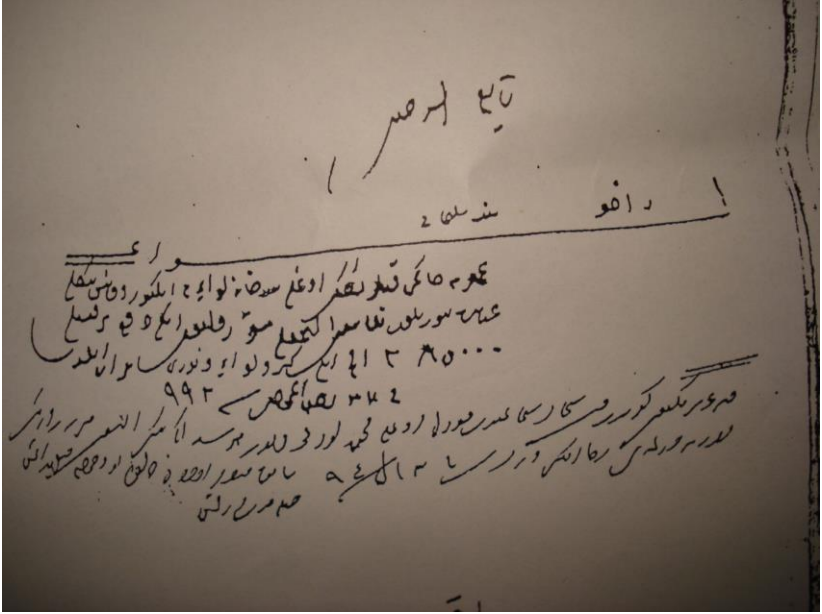
DFE.RZ.d 0098

Belge II. Zaho Sancağı'nın Yusuf Bey'in atanmasına yapılarak beratın verilmiştir. BOA. DFE. RZ.d. No, 98, s. 217.

Sábıkan Zaho Sancağı Beyi olan Hasan Bey'in oğlu olub halen livâ-i mezbûr 'inayet olan müşârun ileyhe Yusuf dâme izzuhu der-i devlete adam gönderüb liva-i mezbûr Diyarbekir'e Hazine Defterdarı Ahmed dâme ulvuhunun mektûbu mucibince vilâyet-i Bağdad'a tabi' üç yüz bir bin dokuz yüz akçe zîr-i Sindi Süleymânî Aşireti'nin ve tevâbi'inin iki yüz bin akçesi sabıkan livâ-yı mezbûra mutasarrıf olan Seyidhân dâme izzuhuya hass tayin olunub yüz bin akçesi hızzâne-i Diyarbekir'e teslim olunmak üzere Havas-ı Hümâyûna kayd olunub yüz seksen beş bin akçesi dahi ber-vech-i maktû' terakki tarikiyle

sadaka olunub Havas-ı Hümâyûn için on altı bin dokuz yüz akçe bâkî kalub halen mütesellimi Seyidhân dâme izzihu İma-diye Hâkimi olub liva-i mezbûr mahlûl olmağın mükaddema Hızane-i 'Âmire'ye verüle gelen yüz bin akçei yirmi bin akçe ziyade ile Hızâne-i 'Âmire temsil etmek üzere liva-i mezkûre talibi olduğu sene 994 Rabiulahirinin yirmi altıncı günü arz olundukda otuz bin akçe ziyade ile her sene Diyarbekir'e Hızane-i Amire'ye yüz otuz bin akçe teslim etmek üzere kendüye sadaka ve ihsan olunduğunu bildirüb hasları tedârik olunmak babında inayet rica etmeğın liva-i mezbûrun icmallü haslarından tarih-i mezburdan şerâyit-i mezkûre üzre mumâ ileyhe bedelini tevcîh edüb tezkiresini viresin deyû vezâretle Bağdad Beylerbeyisi olan Sinan Paşa Hazretlerine hükm-i şerif verildikten sonra tezkiresi Dersaadet'den ihrac olunmak fermân olunmağın ber-mucib-i emr-i âlî zikr olunanselase mie elf ve elf tis'a mî'e akçe hasları müşarun ileyhe Yusuf dâme izzuhu zabt edüb on dokuz bin akçeliğini sâl be-sâl Hizane-i Diyarbekir'e şartı mucibince teslim edüb ma'adasına ber-mucib-i kanûn iki yüz bin akçelik üzere tarih-i mezbûrda mutasarrıf olmak üzere der-i divândan berat-ı âlişan için tezkîre verildi fi 29 Şehr-i Rabiulevvel sene 995.

Belge II. Zaho Sancağı'nın Yusuf Bey'in atanmasına dair olan kaydın çevrisi. BOA. DFE. RZ.d. No, 98, s. 217.

Tâbi'-i Musul

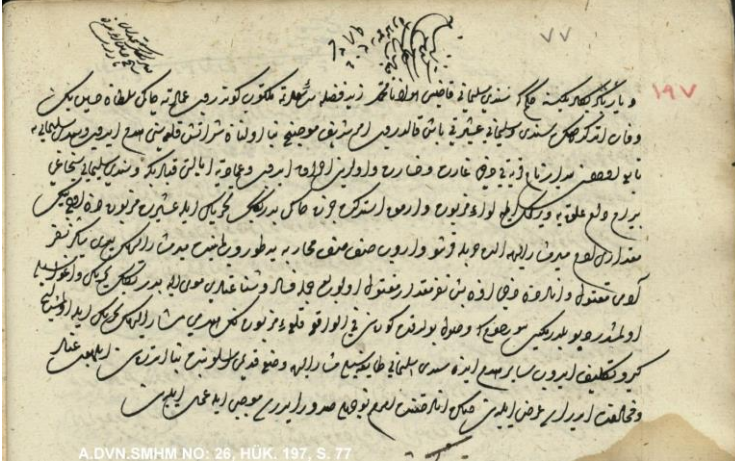
Liva-i Zaho Sindi Süleymanî tâbi'i Musul

İmadiye Hakimi Kubad Bey'in oğlu Seyidhan Liva-i mezbur iki yüz on beş binle inâyet buyûrulub tekâsit alınmağla mukarrer kılınûb iki def'a terakkisiyle 285000 akçe ile geru liva-i mezbûru berat eyledi. Fi 27 Recebü'l-mürecceb sene 992

Mîr Aziz Mektûb gönderûb Sincar Sancağından ma'zûl oğlu Muhammed livâ-i mezbûru her sene iki bin altun mîriye vermek mukarrer yine verilmesi rica etmeğın verildi. 13 Şevval 994

Sabıkan mutasarrıfı olan dahi bu vechle müte'ahhid olmuş hayli müddet verilmiş.

Belge III. Zaho Sancağı Beyliğine Yapılan Terakki. BOA. Kami Kepeci, def, no, 262, s. 128.

A.DVN.SMHM NO: 26, HÜK. 197, S. 77

Diyarbakir beylerbeyisine hüküm ki, Sindi Süleymanî Kadısı Mevlana Muhammed zide fazluhu sütte-i saadetime mektup gönderip İmadiye Hâkimi Sultan Hüseyin Bey vefat edince Sindi Süleymanî aşireti baş kaldırıp Şerates Kalesi'ni hedm idüb ve Sindi Süleymanî'ye tâbi olan Sidar nam karyeyi dahi garet ve hasaret ve evlerini ihrâk idüb ve İmadiye Eyâleti Kubad Bey'e ve Sindi Süleymanî Sancağı Bayram dâme uluvvuhuya verilmeğın liva-i mezbûra varmak isetdikde Cizre Hâkimi Bedir Bey'in tahrîki ile aşiret-i mezbûreden üç bin kadarı adam mîr-i müşarün ileyhe alet-i harble karşı varüb saf saf muharebeye durup aniden mîr-i müşarün ileyhin yedi sekiz nefer adamı maktûl ve onlardan dahi on beş nefer mikdarı maktûl olub bu cümle fesâd ve şena'âtleri mumâ-ileyh Bedir Bey'in tahrîki ve iğvâsıyla olmuşdur deyû bildirmeğın söyledim ki vusûl buldukda göresin fi'l-vâki' kale-i mezbûrenin hedmi müşarün ileyhin tahrîki ile olmuş ise gerû teklîf edüb sayir hedm eden Sindi Süleymanî tayifesiyle müşarün-ileyhe vaz'-ı kadîmî uslubunda binâ etdüresin etmeyüb 'inâd ve mühalefet ederler ise arz eylesesin sonra onlar hakkında emrim ne vecihle sudur eder ise mücibi ile amel eylesesin.

Belge IV. Mühimme Defteri, no, 26, Hüküm no, 197, s.

77.

Tarihi: 11 R 1035 yevme'l-Erba'a

Diyarbakır muhâfazasında olan vezir Dilaver Paşa'ya hüküm ki

Kıdvetü'l-ümerâ'il-kirâm Zaho Sancağı beyi olan Mustafa dâme izzuhu mektûb gönderüb liva-i mezbûr bundan akdem serdârım tarafından mîr-i mumâ ileyhe tevcîh olunmağla zabtına vârub dahil olub mübâşeret eyledikde sâbıkan Şehrizol Beylerbeyisi olub hâlen Cezire hükümetine mutasarrıf olan Şeref dâme ikbaluhu tarafından dahl olunmağla mükaddema gerû livâ'-i mezbur mîr-i mumâ ileyhe ibkâ ve mukarrer olub mumâ ileyih Şeref tarafından dahl olunmamak için emr-i şerîf verilmeğın yine dahl edûb liva-i mezbûr ra'âyasını üzerine gönderüb üç dört defa alet-i harb ile gönderüb oner adamlarını katl etdürüb ve Nahiye-i Berçikan adamlarını katl eylemeğın tenbih edûb ba'dehü liva-i mezbura tabi'Duyan Nahiyesi'ne mal-ı mîri tahsiline kethüdasını otuz iki nefer adamınca gönderdikde Nahiye-i mezbûrdan Abdal ve Seyfeddin ve Kızıl ve Ebubekir ve Muhammed Toklâni ve Mîr Muhammed nâm şakiler mîr-i mumâ ileyhin kethüdasını on sekiz nefer adamlar-

rıyla katl edüb ve on dört nefer adamlarını cümle atlarını ve asiyâblarını aldıklarından mâ'ada bir ay mikdarı haps edüb hakaret etdiklerinden gayrı mumâ ileyh Şeref dâme ikbaluhu sana i'lâm edüb tarafınıza mektüb (gönderüb) ve adamın Cezi-re'ye vârub mîr-i mumâ ileyh bazı hidemât-ı mîrî vardır deyû Cezire'ye da'vet eylemekle kalküb Cezire'ye vardıkda bir hara-be eve kondurubmevcüd olan adamlarını gönderüb haps edüb ve mîr-i muma ileyhin üzerine üç yüz nefer adam tüfenk endâz ile bekçi tayin edüb mumâ ileyh Mîr Şeref Kethüda ve kapucu başısını sancağına gönderüb kalede olan adamlarını çıkarüb atlarını ve esiyâblarını soyüb ve cümle sancağı re'âyasını Cezi-re'ye götürüb tahrir-i meşru' hüccetleri yazdırüb ve Duhok kadısını dahi Cezireye getürdüb hüccetlerini imza etdirdikten sonra mîr-i mumâ ileyhin cümle atlarını ve eşyasını çaküb alüb mîr-i mumâ ileyhe ziyade zulüm ve ta'addi eylediğinden ma'ada sancağına dahl etdürmeyüb Cezire'de bi'l-fi'l göz hap-sinde olduğunu bildirmeğın mîr-i muma ileyh Mustafa dâme izzihu ve kadıyı mezbûr ve zikr olunan davacılarıyla Ordu-yı Hümayunumda serdar-ikethüdalarım yanına götürülmek em-rim olmuştur. Buyurdum ki: Vusûl buldukda bu babda sâdır olan emrim üzere amel edüb dahi mîr-i mumâ ileyh Mustafa dâme izzuhu ve kadı ve zikr olunan davacılarıyla mezbûr ça-vuşuma koşub serdarı kethüdalarım yanına gönderesin ki ah-valleri hakk üzere görölüb icrâ-yı hakk oluna bu babda ona mükayyed olub ber-vechle himâyet olmak ihtimali olmaya.

Belge V. BOA. A.DVNS. MHM. D. 81/38.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

BOA. A. DVNSMHM.d. no, 25, Hkm. 83, s. 10.

BOA. A. DVNSMHM.d. no. 23, Hkm. 627, s. 290.

BOA. A. DVNSMHM.d. no. 25, Hkm. 287-289, s. 28-29.

- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 25, Hkm. 304, s. 30.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 26, Hkm. 197, s. 77.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 26, Hkm. 304, s. 30.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 26, Hkm. 647, s. 226.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 27, Hkm. 132, s. 35.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 28, Hkm. 11, s. 5.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 28, Hkm. 56, s. 23.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 28, Hkm. 900, 991 s. 354; 382.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 29, Hkm. 130, s. 55.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 32, Hkm. 72, s. 20.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 32, Hkm. 74,75, 76, s. 22-25.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 53, Hkm. 308, s. 34.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 60, Hkm. 514, s. 217.
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 64, Hkm. 291, s. 107
- BOA. A. DVNSMHHM.d. no. 81, Hkm. 158-159, s. 73.
- BOA. A. RSK. no.1452, s. 311.
- BOA. A.NŞT. d. no. 16, s 193.
- BOA. A.RSK d. no.1452, s281, 322.
- BOA. DFE RZ d. no. 98, s. 217.
- BOA. DH. EUM. 2. ŞB, 29/46-1.
- BOA. EV d. 16668, s. 2.
- BOA. İ. MVL. 379/16607.

BOA. K. K. d. 262, S. 128

BOA. Kamil Kepeci Defteri, no. 262, s. 128, 183, 367.

BOA. Kamil Kepeci, no. 266-2B, s. 108.

BOA. MAD. d. no.10880, s. 2

BOA. MAD. d. no. 8012, Vrk. 34, 35, 38.

BOA. MAD. d. no. 563, s. 211-220.

BOA. MAD. no. 563, s. 58-59.

BOA. MKT. 14/64-1-2.

BOA. MVL. 114/32-1.

BOA. MVL. 131/90.

BOA. TMIK. M. 124/36-1.

TSMA, E. No. 8333/1, 2, 3.

TSMA. *Mühimme Defteri*, no, E. 12321, s. 85.

TSMA. No. E. 9775, Vrk. 4.

II. Kitap ve Makale

AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri, C. 4, İstanbul 1992.

GENÇ, Vural, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, S. 47, İstanbul 2016.

GÜLÎ, Nizar Eyyüb, "Kaza-i Zaho fi't-Taksimâti'l-İdariyeti'l-Osmaniyye (1842-1918)", Camiatü Zaho/Fakülteyi el-Ulumü'l-İnsaniyyeti/Kısmü't-Tarih [Zaho Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Zaho>.

İmad Abdu's-Selam Rauf, Tarih-i Umerâ-yı Behdinân, baskı yeri ve tarihi yok.

Kavânin-i Âl-i Osman, Süleymaniye Kütüphanesi Demibaş, no. 02271-002.

MANTRAN, Robert, "Irak", Diyanet İslam Ansiklopedisi DİA, c. 19.

Musul Vilayet Salnamesi 1312.

Osmanlı Devlet Salnamesi 1277.

Selimnâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi TSMK, Revan Kitaplığı, no, 1955, vrk, 23-b, 24-a, 30-b, 34-a.

SERTOĞLU, Midhat, Osmanlı Tarih Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, Salokzâde Tarihi, İstanbul 1297.

Süleymaniye Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu Bölümü, no. 806.

Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Murû't-Tevârih, İstanbul 1338.

Şerefhan, Şerefnâme, çeviren, M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, 2006.

www.alukah.net